

Regelink,
Het ontstaan
van Amersfoort.

OVERGEDRUKT UIT HET TIJDSCHRIFT VAN HET
KONINKLIJK NEDERL. AARDRIJKSKUNDIG
GENOOTSCHAP

2e Serie deel LVIII, 1941, Aflevering 4

N. V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ voorh. E. J. BRILL, LEIDEN

HET ONTSTAAN VAN AMERSFOORT¹⁾

DOOR

DR. Z. REGELINK

(met 2 kaarten, waarvan No. 1 achter in deze aflevering)

In de Maart-aflevering van dit Tijdschrift komt een studie voor van Dr. F. Leyden over het ontstaan van de Nederlandsche steden. De tusschen haakjes geplaatste zinsnede op blz. 147: „Een alleenstaand geval, dat het plein rondom de Groote Kerk den naam „Hof” draagt”, trok meer in het bijzonder mijn aandacht, omdat deze Kerk, de St. Joriskerk (B) in werkelijkheid aan de noordoostelijke grens van de tegenwoordige Hof (I) is gelegen en grotendeels er buiten. (Zie kaart 1 achter in deze aflevering).

Zoo kwam ik er toe het uitvoerig artikel over onze stad te lezen, waarnaar in bovenbedoelde studie wordt verwezen²⁾. Daar bleek nog meer te zijn, waar wel een vraagteken achter mocht staan, of waar een aanvulling bij gegeven kon worden en dit werd de aanleiding tot het schrijven van onderstaand artikel.

Een studie over stadsplattegronden is zoowel geografisch als historisch van aard. In dit stuk wil ik mij in hoofdzaak beperken tot de aardrijkskundige aspecten. Eén vraagstuk overheerscht daarbij al het andere, nl.:

Is in de binnenstad iets terug te vinden van de vroegere bedding der beken (of van de Eem)?

De topografische kaarten bevatten geen gegevens over de hoogten in het stadsterrein; deze moeten dan ook worden ontleend aan kaarten die zijn samengesteld ten behoeve van de technische gemeentediensten. Door de vriendelijke bemiddeling van den Directeur van Openbare Werken, den heer C. G. Beltman, ontving ik een kaart 1:1000 ten gebruike, die in Nov. 1878 door den toenmaligen gemeentearchitect W. H. Kam is geïllustreerd. Deze kaart bevat gegevens over opmetingen verricht in verband met de plannen om te komen tot een rioleering van de binnenstad. Deze waterpassingen zijn aangegeven in A. P., en vertoonen geen noemenswaardige afwijkingen met de in de 20ste eeuw ten behoeve van de feitelijke rioleering gedane metingen³⁾. Op grond van deze gegevens, die, om vergelijking met de kaarten van Leyden mogelijk te maken, op schaal

1) De tusschen haakjes geplaatste nummers en letters in den tekst verwijzen naar de overeenkomstige nummers en letters in de kaarten 1 en 2.

2) Historisch Tijdschrift 1939, pag. 363 e.v.

3) De afwijkingen ten bedrage van enkele centimeters die er zijn, kunnen zonder uitzondering worden verklaard door de vervanging van de ronde „kinderhoofden” bestrating door asfalt of klinkers. Deze nieuwe metingen zijn in N.A.P.. Het A.P. van 1878 was dus goed.

1:10 000 werden verwerkt, is kaart 1b met hoogtelijnen van de binnenstad geteekend, waarop de hoogten ten opzichte van A.P. in cm zijn aangegeven. Deze kaart leert ons veel merkwaardigs over de geschiedenis van de stad, vooral als ze vergeleken wordt met den stadsplattegrond.

Ten oosten van het huidige begin van de Eem (1) bij de Koppelpoort (F), vinden wij de hoogtelijn van 200 + A.P., waarbinnen gestippeld is aangegeven de bedding van de Oude Eem (2), die op de 17e eeuwse kaarten nog is geteekend. Deze bedding liep door het terrein van het St. Aagtenklooster (D). Ze is thans nog als een sloot door de perceelen terug te vinden en staat door een duiker in verbinding met den Westsingel (8). Dit klooster is in 1399 gesticht in een reeds bestaand huis! Ook in een stad blijven resten van vroegere toestanden dus lang bewaard.

Langs Lange- (4) en Korte Gracht (5) is de Eembedding terug te vinden (enkele punten 216 + A.P.). Opvallend is noordelijk van het punt waar de Heiligenbergerbeek (12) thans de stad binnen komt, de typische afgesneden meander, welke in de kaart 1b tot uiting komt in de geïsoleerde gedeelten van hoogtelijn 250. Deze meander geeft duidelijk aan hoe de beek (Eem?) tegen de verhooging, waarop de St. Joriskerk (B) later verrees, aanliep en afboog naar het zuiden om vervolgens de tegenwoordige grachten (5 en 4) te volgen.

Vroeger of later, — mogelijk aanvankelijk alleen bij hoog water —, is de rivier de bocht uitgelopen: door den Zuidsingel (9) naar het NNO, daarna door den Weverssingel (7) en „het” Havik (6) naar het westen. In deze Havik is weer een meanderend rivierdal terug te vinden. De veronderstelling, dat hier alleen van een hoogwaterbedding sprake is, tenminste in historischen tijd, volgt uit een belangrijke vondst.

Het staat nl. onomstootelijk vast, dat de hoogtelijnen in een gedeelte van de binnenstad tegenwoordig anders loopen dan vroeger het geval is geweest. Bij het uitvoeren van rioleeringswerkzaamheden in de hoofdas van de stad, — de Langestraat (13) —, stootte men op een „veenbrug”, die op kaart 1b is ingeteekend. Deze brug lag op het diepste punt ongeveer 150 + A.P.. Ze bestond uit naast elkaar gelegde boomstammen, waarop nu ten deele de rioleering rust. Men heeft deze Voordebrug, zooals ze beter ware te noemen, teruggevonden van de Lieve Vrouwestraat (14) tot aan de Stoovestraat (15). Houden wij rekening met de ophooging door menschenhand, die een stadsterrein noodzakelijkerwijs ondergaat, dan lag ze dwars door de oude rivier-(Eem)-bedding (thans de Grachten 4 en 5), tusschen de hoogtelijnen van 300 + A.P..

Uit de aanwezigheid en de uitgestrektheid van dezen houten weg kan nu een aantal gegevens en conclusies worden afgeleid.

1°. De heuvel (451), waarop de Hof (I) en de St. Joriskerk (B) zijn gelegen, is kunstmatig uitgebreid tot aan de tegenwoordige Lange- en Korte Gracht (4 en 5). De hoogtelijnen van 300 en 350 om

dezen heuvel zullen dus oorspronkelijk van de Havik (6) ongeveer evenwijdig aan deze grachten hebben geloopt, om daarna, evenals tegenwoordig, naar het noordoosten te buigen. Deze oude plaats van de hoogtelijnen van 300 en 350 is op kaart 1b gestippeld.

Is het te gewaagd om te veronderstellen, dat deze ophooging van het terrein plaats vond in den tijd, toen de Hof van den Heer (curtis) een rol speelde? Of de Hof zich in twee stadia heeft ontwikkeld, nl.: a) op de NW helling van hoogte 451 en bij het einde van den houten weg, b) tot aan de oude Eem — thans Lange- en Korte Gracht (4 en 5) — op het opgehoogde terrein, is (nog) niet uit te maken. Dat de Hof (curtis) zich heeft uitgestrekt ten ZO van de Langestraat (13), zooals Leyden veronderstelt en teekent, lijkt gezien de aanwezigheid van de Voordebrug niet waarschijnlijk. Indien de weg dóór den Hof liep, beteekende dat militair een verzwakking. Ook is deze grens van den Hof in strijd met de latere in-deeling van de stad in wijken.

Door dezen houten weg krijgt Amersfoort een dergelijke betekenis in zeer vroegen tijd, dat hier een bevestiging van de opvattingen van Leyden wordt gevonden over den loop van de oudste wegen. In het kort komen deze opvattingen hierop neer: Een weg van Dorestad en een van den Bisschopszetel Utrecht komen ten westen van de voorde bijeen. Bij den overgang over de rivier verrees een versterking. De aanduiding Wijkerweg op de kaart van Kuiper (1867) wijst op Dorestad.

Dit gegeven op zich zelf is niet voldoende om de veronderstelling Dorestad te wettigen; het is immers bekend, dat Amersfoort met den in Wijk-bij-Duurstede wonenden Bisschop David van Bourgondië (\pm 1475) nauwe betrekkingen onderhield. Door de aanwezigheid van den houten weg is het nu evenwel mogelijk verder terug te gaan tot een veel vroeger tijdvak, vóór het ontstaan van de binnenstad. Dus toch tot Dorestad! 4).

Voor het vervolg van de veronderstelling van Leyden, nl., dat de weg van Dorestad, naar het noorden verlengd over hoogte 450 zou loopen tot in de bosschen en venen van het voormalige Almere, lijkt niet veel te pleiten. Men zal daar allicht hebben geprobeerd om te varen. De Eem gaf daar reeds goede gelegenheid toe.

Als wij dus mogen aannemen dat de voorde door de Eem in den Karolingischen tijd al van belang was, dan rijst de vraag of de oorsprong van den Hof bisschoppelijk is. Gelegen aan een belangrijke verkeersweg naar het land der Saksers, in een tijd waarin van wereldlijke macht van het Bisdom nog geen sprake is, schijnt een ridderburcht waarschijnlijker. In dit gebied lag immers de gouw Flehite.

Al is de Hof dan als militaire versterking in den Karolingischen

4) Dorestad kwam reeds in 864 ten val. Holwerda, Dorestad en onze vroegste middeleeuwen. 1929. Pag. 9 en 91.

tijd ontstaan, dan valt er nog niet aan te twijfelen dat de Hof nadien van de gouw Flehite aan het Bisdom is gekomen ⁵⁾).

2°. De hoogwaterlijn zal ongeveer op 300 cm + A.P. hebben gelegen. Bij den stormvloed van het najaar 1916 werd in de binnenstad het peil 248 + A.P. bereikt. Toen liepen heele stadswijken onder. In de vroege middeleeuwen en nog lang daarna dreigde het gevaar meer van de andere zijde. Vóór het aanleggen van den Grebbedijk ⁶⁾ (Nude), is zonder twijfel telkens bij hoogwater Rijnwater via de beken en de Eem afgevoerd. Bij doorbraken van deze Nude gebeurde dit telkens weer, o.a. in 1322, 1595 ⁷⁾, 1643 en 1651 ⁸⁾.

3°. De „dam” op den overgang van Zuidsingel (9) naar Westsingel (8), van de Varkensmarkt (30) naar de hoogte waarop de Lieve Vrouwetoren (C) verrees, ziet er wel uit als een verandering door menschenhand. Toch doet de bedding van den Westsingel (8) hier niet aan, alsof ze veel gediend heeft tot rivierbedding. Dit is heel anders bij het gedeelte Weverssingel (7) en Havik (6) (resp. 248 en 206 boven A.P.). Daar is een echte rivierloop terug te vinden. Merkwaardig is ook het stuk Oude Eem (2) binnen de hoogtelijn van 200. In deze hoogtelijn is zoowel links als rechts van de rivier een bocht, juist tegenover het punt waar de Singels (8 en 7) weer bij de rivier (4) kwamen. Het westelijke deel van den Weverssingel is gedempt.

4°. Het is niet langer aan twijfel onderhevig, dat de Lange- (4) en Korte Gracht (5) natuurlijke waterlopen zijn, die in hooge mate door den mensch zijn bewerkt. De naam Gracht heeft hier dikwijls tot andere veronderstellingen aanleiding gegeven. Het stuk Spui (3) (vanaf de sluis) en de Eem (1) vanaf de Koppelpoort (F), zijn weer gegraven, zooals duidelijk blijkt uit het verloop van de hoogtelijn 250.

5°. Door de hoogtelijnen wordt de veronderstelling, die ook door Leyden is overgenomen, dat de oudste kern der stad te zoeken is rondom de voormalige Vischmarkt (A₂) (ZO van de Voordebrug), slechts gedeeltelijk bevestigd. Het blijft mogelijk de Heilige Geest Kerk (A₁) die ten oosten van deze markt heeft gestaan, als de oudste parochiekerk te beschouwen. Mogelijk is de oudste nederzetting naast den Hof (I) geweest, ter zijde van den over hoogte 451

5) Dit geschiedde omstreeks 1000. Ik stel mij voor hierop en op een aantal andere punten nader terug te komen in een historisch georiënteerd artikel.

6) De Grebbedijk, Nude of Niedam bestond in ieder geval al in 1145. In dat jaar gaf Frederik Barbarossa ter gelegenheid van hoogwater verlof dezen dijk door te steken. Dit werd niet gedaan. Rootselaer, Amersfoort, Dl. I, pag. 4.

7) In dit jaar stortten het wachthuis en een deel van de brug bij de Slijkpoort (K), thans Arnhemsche straat (20), in.

8) Als gevolg van deze overstroming werd besloten tot den aanleg van een slaperdijk bij de Grebbe. Op 7 Sept. 1652 verleenden de Staten van Utrecht octrooi. Rapport afwatering Geldersche Vallei. 1933. Landsdrukkerij. Pag. 20.

loopenden weg. Latere uitbreiding van de vestiging kon dus eerst plaats vinden, nadat de kade langs de oude Eem, d.z. de Grachten (4 en 5), was uitgebouwd, zooals de hoogtelijn 300 aangeeft. Het is niet uitgesloten dat ook de hoogten 450 en 448, d.z. Bloemendal (III) en de Kamp (18) (= gericht Swynenvoerde??) in dezen tijd reeds bewoond waren.

Op de uitbreiding langs de Grachten (4 en 5) kan dan de H. Geest Kerk (A₁) zijn ontstaan, echter niet als middelpunt, maar excentrisch, aan de rivier, waarvan de overzijde moerassig was en dit voorloopig ook bleef. In een later stadium is dan de meander oostelijk van hoogte 451 — de geïsoleerde gedeelten van de hoogtelijn 250 — afgesneden en is een stuk Korte Gracht (5) gegraven (ongeveer vanaf 216) langs Tinnenburg (bij 348) en Monnikendam (J). Het kruispunt van wateren bij 348 en de aansluitende gedeelten van den Zuidsingel (9) zijn in ieder geval kunstmatig. Het lijkt niet te veel gezegd, dat het noordelijk gedeelte van den Zuidsingel (9) bij de 300 hoogtelijn weer de reeds bestaande hoogwaterbedding volgde. Dat deze bedding is „bewaterd”, spreekt vanzelf.

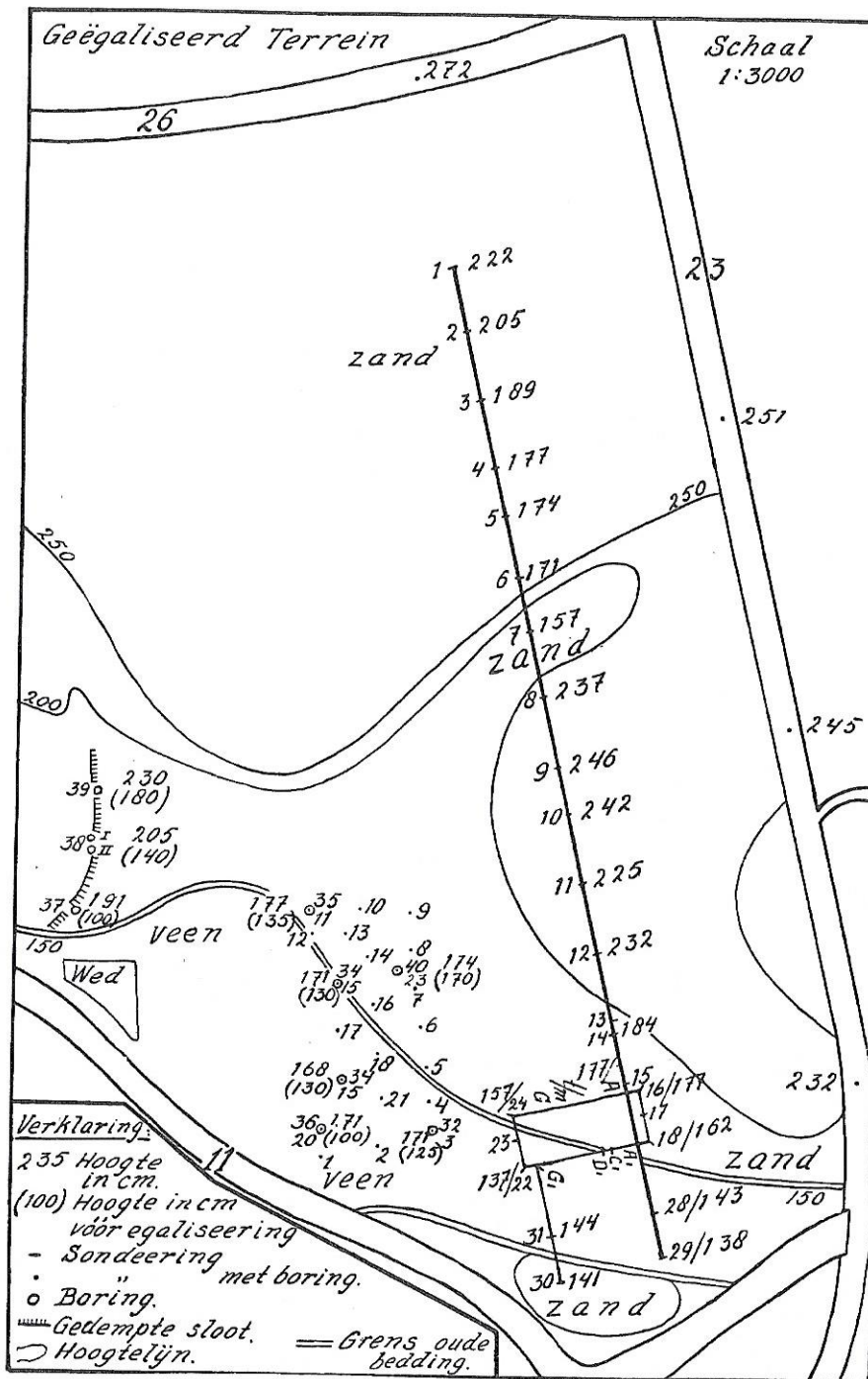
6°. Het is wel merkwaardig, dat de buitenste ring van stadsgrachten, die met den naam Beek (10) wordt aangeduid, is gegraven. Voor het zuidwestelijk gedeelte blijkt dit duidelijk uit het verloop der hoogtelijnen, maar voor het noordoostelijk gedeelte kon eerst na een speciaal onderzoek worden vastgesteld, dat er geen sprake is geweest van een natuurlijke waterloop.

Waar ontstond de Eem?

Het punt van samenkomst van Heiligenberger- (12) en Barneveldsche Beek (11) is oorspronkelijk ten zuidoosten van de stad buiten de Beken (10) gelegen, zoodat hier ook de Eem haar ontstaan vond. Dat toentertijd de Barneveldsche Beek (11), zooals thans het geval is, ten oosten van de stad naar de Eem stroomde, is uitgesloten, zelfs bij hoogwater. Het is ook onmogelijk, dat er gedurende de postglaciale periode, na de afzetting van de smeltwaterzanden, een dergelijke arm is geweest, die op natuurlijke wijze is ontstaan. Deze arm zou dan hebben moeten loopen tusschen het uiteinde van den rug waarover de Hooge weg (26) loopt en de oostelijke Beek (10). Er is eenig onderzoek verricht om het onmogelijke hiervan te kunnen bewijzen. Dit onderzoek had betrekking op het gebied tusschen den tegenwoordigen loop van de Barneveldsche Beek (11), den Hooge weg (26) en den Randenbroekerweg (23).

Door de vriendelijke bemiddeling van den heer J. C. Stumphius te Amersfoort kreeg ik inzage van een rapport, dat in 1940 is opgesteld door het Laboratorium voor Grondmechanica te Delft ⁹⁾. Aan de hand van dit verslag, dat werd gemaakt nadat een groot aantal boringen en sondeeringen was verricht, is de toestand van het oostelijk terreingedeelte goed na te gaan.

9) Onderzoek Nr. 489.

Kaart 2

Uitkomsten van het grondonderzoek⁹⁾ tusschen den Randenbroekerweg (23) en de Willem III kazerne (VIII).

Het terrein ten westen van de Barneveldsche Beek (11), tusschen deze beek en de Beek (10), wordt geheel ingenomen door de gebouwen van de Willem III kazerne (VIII) en van de Rijsschool (VI). Dit terrein daalt van NW naar ZO, dus tegengesteld aan de stroomrichting van de Barneveldsche Beek (11). De riolering volgt het natuurlijk verloop van het terrein; op kaart 1a is dit verloop van den afvoer aangegeven. Deze afvoer eindigt bij VII op het laagste punt (29) in een zinkput. Vlak naast deze put is enkele jaren geleden de School voor Res. Officiëren der Cavalerie (VII) gebouwd. Gedwongen door den ondergrond van moerasveen heeft men deze S.R.O.C. speciaal gefundeerd; de ervaring met de oude Rijsschool (VI) had de noodzakelijkheid daarvan bewezen, want deze scheurt aan de zuidzijde voortdurend door verzakking.

Ook ten oosten van den Randenbroekerweg (23) bij den Liniedijk (27) helt het terrein naar het zuiden. Vlak naast den Liniedijk staat een huis (28) aan den Hooge weg, dat in verband met defensiewerken geen afvoer meer had; daar is toen in voorzien door een duiker onder den Hooge weg (26) door. Even verder (15 m) loopt het water door een bestaande sloot vrij af naar de Barneveldsche Beek (11).

Nu bleef de vraag over: Welke gelegenheid heeft de Barneveldsche Beek gehad, om dwars door het terrein waarover het grondonderzoek zich uitstreckte⁹⁾, naar het noordwesten te stroomen?

De detailkaart 2 op schaal 1:3000¹⁰⁾ geeft daarop een afdoend antwoord. Door een groot aantal boringen en sondeeringen is een goed inzicht in den aard van het terrein verkregen. Volgens de Geologische kaart, — 32 Amersfoort, kwartblad I —, ligt het noordelijk gedeelte in een gebied, waarvan de bovenste lagen bestaan uit postglaciale dalopvulling met horizontaal gelaagde grintvrije zanden. Een gedeelte van het terrein heeft aan de oppervlakte een laag, bestaande uit beekafzetting met onvolledige moerasveenvorming. Deze laag is samengesteld uit veen, veenhoudend zand, humeus kleig zand en zandige klei en rust op de postglaciale zanden.

Uit kaart 2 is duidelijk de vroegere loop van de Barneveldsche Beek (11) te lezen. De mogelijkheid van een oost-west gericht dal is uitgesloten door de sondeering no. 7 in de noord-zuid gerichte lijn van sondeeringen (1 t/m 29). Daar is ondanks de geringe terreinhoogte (157 + A.P.) uitsluitend zand gevonden. Dat de beek in het westelijk gedeelte van het terrein nog noordwaarts afboog, is behalve door de noord-zuid gerichte terreinhelling, ook beslist onmogelijk door de uitkomsten van de boringen 37, 38 I en II, en 39. Alleen bij 39 werd een laagje van enkele centimeters veen gevonden in het profiel van een naar het zuiden aflopende sloot; deze sloot loopt ook langs 37 en 38 en is gedempt.

Tenslotte geeft de afgesneden meander ten oosten van den Randenbroekerweg (23) nog aanwijzing over het verloop van de hoogtelijn van 200 + A.P. (zie ook kaart 1a).

¹⁰⁾ Geteekend aan de hand van de gegevens van rapport Nr. 489.

In het noordelijk terreingedeelte heeft tot 1938 een hoogte gelegen, die werd afgegraven om de lager gelegen terreingedeelten te kunnen ophoogen (zie kaart 1a). Een en ander blijkt geheel terug te vinden in den gedetailleerden boorstaat en de sondeeringsgrafieken. De hoogtecijfers van het zuidelijk terreingedeelte, die op kaart 2 voorkomen, zijn afgeleid uit de boorstaten en afgerond op 5 cm.

Zoo kon dan worden vastgesteld dat de Barneveldsche Beek (II) vroeger niet aan de oostzijde van de stad kan hebben gestroomd, zoodat de Eem aan den zuidkant van de stad ontstond. De voorde lag in de Eem en niet in een van de beken. Ondanks de -r- in den naam Amersfoort zal dan toch weer naar de ontwikkeling van Eem en Amer(s) uit denzelfden stam (ammer = stroom?) moeten worden gezocht¹¹⁾.

Enkele namen uit de stad.

Van den Hof (I) naar de Havik (6) loopt een straat de Vijver (16). Deze naam wordt veelal verklaard als die van den vischvijver van den Hofheer. De hoogtelijn van 350 buigt evenwel speciaal om deze straat heen, sterk naar het NW uit. Deze naamsverklaring is er daardoor dus niet waarschijnlijker op geworden.

Voor de Havik (6), die meestal als verbastering van Haven wordt beschouwd, moge hier een andere verklaring worden voorgesteld. Van wacht- of kerktoren af gezien zou een havikklaauw, vergroot, dit water geheel kunnen bedekken. Deze gedachte vindt haar analogie in den naam Arend voor den gebogen steun op den rug van het blad van de zeis¹²⁾. Deze benaming is, zooals bekend vrijwel over het geheele land verspreid.

Namen verklaren blijft altijd een moeilijk ding. Zoo is er al van alles bedacht om den straatnaam Teut (21) aan een inhoud te helpen. Nu heette het oostelijk stadsdeel vroeger de Pot, Pothof. De naam Teut werd eertijds geschreven Tuyt en nog vroeger Tote¹³⁾. Deze laatste twee namen beteekenen tuit (van een kan). Wat is nu begrijpelijker, dan dat de Pot ook een Tuit moest hebben?

Ook het stadsdeel dat zuidwestelijk van de Grachten (5 en 4) is gelegen, heeft zijn eigenaardigen naam: de Broijel. Deze naam is trouwens reeds verklaard¹⁴⁾. Uit het voorafgaande bleek dat het geheele zuidwesten, gezien van den Hof af, zich voordeed als een breede strook moeras (Voordebrug), met maar één hoogte. Op de laatste verrees later de Lieve Vrouwe toren (C) die sindsdien het stadsbeeld beheerscht. Deze toren werd echter pas na 1445 gebouwd en kan dus ook niet als baak voor den door Leyden gedachten Zuiderzeeweg hebben gediend. De hoogte van dezen Maria-toren

11) Zie hierover: Nom. Geogr. Neerl., Dl. I, pag. 6—7; II, pag. 159; IX, pag. 151—152. Is het soms Ame-rs-voorde als bij Steenwijk-er-wold?

12) Nom. Geogr. Neerl., Dl. XI, Artikel G. Kloeke: De Arend van de Zeis.

13) De naam Tuyt wordt gebruikt op de kaart van de Wit, ± 1650; Tote wordt aangehaald bij Rootselaer, Dl. I, pag. 425, ± 1400.

14) Nom. Geogr. Neerl., Dl. II, pag. 6—10.

nu was alleen te bereiken door het moeras (via de brug) over te gaan. Dat het nieuwe stadsdeel den naam van dit zoo belangrijke moeras kreeg, is zeker niet verwonderlijk. Evenzeer is het nu begrijpelijk dat de grens tusschen de twee oude stadskwartieren en het nieuwe derde deel loopt langs Korte- (5) en Lange Gracht (4).

Omdat in dit nieuwe stadsdeel maar een beperkt gebied voor bebouwing in aanmerking kwam, lijkt het waarschijnlijk dat er nooit een vierde kwartier is geweest. De geografische toestand leidt er hier toe dat van de veelal gebruikelijke indeeling in vier kwartieren werd afgeweken. Het woord kwartier alleen is geen bewijs voor het bestaan voor een vierde deel. Dit had hier niet de beteekenis van vierendeel, maar van wijk. Tegenwoordig spreekt men immers nog van Bergkwartier, Soesterkwartier etc., zonder aan vier deelen te denken.

Liepen de oude wegen ook ten zuiden van de stad?

De loop van de wegen rondom de stad kwam reeds terloops ter sprake. Liep de weg van oost naar west òm de stad of dóór de stad? Of waren er zooals Leyden veronderstelt twee wegen nl.:

1. een weg voor verkeer tusschen de deelen van het Sticht door de stad;
2. een weg voor niet-Stichtsch verkeer langs den Bisschopsweg (22) over de Swynenvoird (IX)¹⁵⁾, door de Kampen (II) tusschen de nieuwe bedding van de Barneveldsche Beek (II) en de stadsgracht (Beek) (10) door naar den Hooge weg (26).

De wegen die er waren en zijn kunnen ook anders worden ingedeeld, als wij de mededeelingen van Leyden gebruiken, nl.:

- 1°. Oude groep: Utrecht—Duitschland
Dorestad—Amersfoort—Almere (Friesland?, Harderwijk?).
- 2°. Nieuwe groep: a. Utrecht—Overijssel, vanaf de 17e eeuw Hesenweg.
b. Arnhem—Barneveld—door Amersfoort—Utrecht.
c. Arnhem—Bavoort (ten noorden van Nieuwleusden bij de kruising van den rijksweg Amersfoort—Woudenberg en de Heiligenbergerbeek) — om Amersfoort—Amsterdam.

Welke plaats neemt nu de Bisschopsweg (22) in dit systeem in? Vast staat, dat deze Bisschopsweg buiten de Amersvoorde om, door de bedding van de Heiligenbergerbeek (12) liep. Hij is dus in geen geval bij de oudere groep onder te brengen en ook eerst na ongeveer 1200 te stellen, want deze weg was onmogelijk, zoolang de rivier niet aan een min of meer vaststaande bedding was geholpen in dit lage terrein. Er waren toen niet alleen moerassen, maar ook meren¹⁶⁾.

15) Leyden denkt deze dus aan den NW hoek van Randenbroek (IV).

16) Rootselaer, Dl. I, pag. 258—259. Zie ook ⁵⁾.

Ook is bekend dat het Benedictijnerklooster op den Heiligenberg omstreeks 1000 is ontstaan. Toen ging daar slechts één verbinding naar toe, die min of meer in rechte lijn van Oud Leusden naar het oosten liep. Bij de voorde in de Heiligenbergerbeek die hier (2,5 km ZO. van L. Vrouwetoren (C)) was, lag reeds het kasteel Lokhorst. Aan de overzijde van de beek ontstond nu het klooster. De weg van Leusden naar Lokhorst kan nog over een aantal hoogten in de richting Asschat—Barneveld hebben doorgelopen. Deze hoogten bereiken nl. het niveau 300 + A.P., dat wij hebben leeren kennen als het hoogwaterpeil. In lateren tijd is hier een noord-zuid verbinding ontstaan, eveneens over enkele hoogten, langs Randenbroek (IV) naar de stad. Deze Heiligenbergerweg (24) kwam de buitenmuur binnen door de Tryfjes-, later St-Andriespoort (H). Hield haar verlengde eerst aan op de reeds in de 15e eeuw dichtgemetselde poort van de Muurhuizen¹⁷⁾ (17), de Plompetorenpoort (G) en recht door op hoogte 451 en den Hof (I)?

Tusschen de beken (11, 12 en 10), doch buiten de stad, lag het terrein van de Kampen (II) en de Akkeren (II). Hier doorheen liep, van den Hooge weg (26) uitgaande, een pad. De Bisschopsweg (22) echter loopt zuiver oost-west en komt bij den NOhoek van Randenbroek (IV), dus buiten de genoemde beken, op den Heiligenbergerweg (24) uit.

Het lijkt nu wel zeker dat niet aan een doorgaande wegverbinding, die zuidelijker lag dan de Langestraat (13), moet worden gedacht. Dit is te meer het geval, omdat reeds in een acte van 15 Nov. 1388 een huis wordt genoemd: „voer an der oude strate in den Pothof”. In een acte van 29 Nov. 1388 is sprake van „een hofstede in den Pothof¹⁸⁾ streckende mit den voersten eynde voer an der ouden straten en mit den aftereynde an Sent Johans strate” (19)¹⁹⁾. Met deze oude strate kan in de laatste acte niet anders zijn bedoeld, dan de Kamp (18); dat was dus toen reeds de oude verkeersweg. Van straat in den zin van bestrating, was in dien tijd nog geen sprake, ook al omdat de stadsmuur hier nog nauwelijks was uitgelegd. In 1349 was ze in elk geval nog niet klaar.

Als argument voor het gebruik van den Bisschopsweg (22) als doorgaande verbinding naar den Hooge weg (26) wordt door Leyden ook nog aangevoerd, dat het verkeer zich mogelijk eerst in lateren tijd van den Hooge weg (26) naar den Lage weg (25) zou hebben

17) De Muurhuizen (17) worden genoemd naar de eerste met extra dikke muren gebouwde en voor verdediging bestemde huizen, waarvan er nu nog enkele over zijn, o.m. Tinnenburg (348) aan Zuidsingel (9) en Korte Gracht (5). Deze versterkte huizen zijn later door muren verbonden en aaneengebouwd, die bijna overal binnen de Singels loopen, nl. binnen Zuid- (9), en Weversingel (7). De Plompetorenpoort (G) was later gevangenis en werd daarna gebruikt als „Latijntje” (Gymnasium).

18) Deze Pothof strekte zich uit over het heele oostelijk stadsdeel⁵⁾.

19) Rootselae, Dl. I, pag. 426. De Langestraat is ongeveer in 1450 bestraat. De overige straten binnen de singels eerst na 1569.

verplaatst. Ook dit is echter niet aannemelijk. Op de 16e eeuwse kaarten, o.a. die van Braun en Hogenbirk ± 1570, wordt nl. de Hooge weg (26) aangeduid als: „De Wech na Overijssel”. Op de kaart van Du Roy van het waterschap Eemland²⁰⁾ komt de weg van de 2e Steeg²¹⁾ naar Barneveld voor als „Oude Arnhemsche weg”. De hofstede „Steenenkruis”, aan den Lage weg (25) gelegen²²⁾, levert voor deze stelling van Leyden al evenmin een argument op. Was dit Steenenkruis nog een van de stadspalen²³⁾?

Zoo lijkt het dus dat de Bisschopsweg (22) noch een oude, noch een jonge doorgaande verbinding naar het oosten kan zijn geweest. Van een splitsing in Stichtsch en niet-Stichtsch verkeer, dat respectievelijk door en om de stad heen werd geleid, is dan ook geen sprake.

De Bisschopsweg (22) is dus niet meer dan de weg, dien de Bisschop kon gebruiken om naar zijn goederen van Randenbroek (IV) en Heiligenberg te komen.

Indien de oost-west verkeersweg dus van oudsher dóór en niet òm de stad heeft gelopen, dan lijkt het niet onmogelijk, dat de Swynenvoirden (IX of X) ook in dezen weg is te zoeken, nl. op den overgang van de Kamp (18) (hoogte 448) naar den Hof (I) (hoogte 451). De hoogte 448 is altijd voor bewoning geschikt geweest en alleen door een hoogwaterbedding van den Hof (I) gescheiden. Zij kan dus al vroeg centrum van een gericht zijn geworden. Ditzelfde is immers het geval met het gericht Bloemendal (III), dat zich om hoogte 450 gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de stad uitstreckte. Om het zeer oude gericht Swynenvoirden (IX) in de onmiddellijke nabijheid van het even oude Randenbroek (IV) te zoeken, in een gebied dat door zijn vele beekbeddingen uiterst moerassig en bijna onbewoond was, lijkt niet aantrekkelijk.

Ook de volgorde van gerichten in onderstaande passage zou doen vermoeden, dat er wel iets meer mee bedoeld is dan een stuk moeras²⁴⁾. „1349 op St. Geertruidenavond — Doe dat gedaan was, so quam Splinter Gerryt Splinters soon van Randenbroek voor ons” (is Bisschop Jan van Arkel) „en droeg ons op dat goet te Randenbroeck mit eggen, ende mit eynden, mit water ende mit weyden, wilt ende tam, mit synre waerschap, thins ende thienden, grof ende smal.

20) Deze kaart werd opgeleverd in 1692.

21) De 2e Steeg takt af van den Hooge weg (26), en voert thans naar Achterveld.

22) Niet aan den Hooge Weg (26), zooals Leyden aangeeft.

23) Zie voor de plaatsen en den vorm van deze stadspalen resp. van Bemmelen, Geschiedenis van Amersfoort, Dl. II, pag. 829 en Rootselae, Dl. I, pag. 167, die van Bemmelen citeert en aanvult. Zooals uit van Bemmelen blijkt, is een steenen kruis aan den Hooge Weg (26) bij het Lazarushuis gelegen (thans ligt ongeveer op dezelfde plaats het militair Hospitaal (V)). Was er dan ook nog een stadskruis aan den Lage Weg (25), of ontleent de hofstede „Steenenkruis” zijn naam aan het kruis op den Hooge weg? Dat de „hofstede” die Leyden noemt, in werkelijkheid slechts een cafétje is, kan als een bijzaak worden beschouwd.

24) Rootselae, Dl. I, pag. 341—342.

Voirt den thiende in den Hage groff ende smal mit den gerichtten die daer toebehooren, dat is te verstaen, dat gerichte van Randenbroeck, dat gerichte uyt den Hage, dat gerichte van den Ackeren, dat gerichte van Swynenvoirden en dat gerichte van den Swarten Campe, also als dit voergenoemde goet van outs gelegen is, ..." 25).

Leyden haalt dit stuk ook aan 26). Omdat hij een opvatting over den loop van de wegen om de stad heeft die niet waarschijnlijk lijkt, zoekt hij de Swynenvoirden (IX) in den Bisschopsweg (22).

Uit allerlei gegevens staat vast dat de stadsmuur in dit jaar 1349 nog niet was uitgelegd 5). Men was weliswaar reeds begonnen het oostelijk gedeelte van de stad, dat door invallen van de Gelderschen het meest te lijden had, te ommuren, maar zelfs dat werk was nog niet gereed. De eigenlijke „stad" ligt dus nog binnen de Singels (9, 8, 7) en de Muurhuizen 17) (17). Omdat de stad Amersfoort zich heeft uitgebreid op gronden van de(n) heer(en), is het verklaarbaar, dat er grondheerlijke gerichtten binnen de stadsuitbreiding worden gevat.

Zoo lijkt het dus waarschijnlijk, dat het gericht Swynenvoirden in de stadsuitbreiding om de Kamp (18) is te zoeken, op de plaats die met X is aangegeven. De voorde zou dan hebben moeten liggen op de plaats waar later de Kamperbinnenpoort (E) in de Muurhuizen ontstond.

Is de Heezer spoor een verbastering van Hessenspoor?

Omtrent de wegen buiten de stad valt ten slotte nog een punt te vermelden. Dat er een Hessenweg heeft geloopt van Utrecht naar Amersfoort, die op verschillende straatnamen, o.m. in de Bilt, van invloed is geweest, is bekend. Om nu echter den naam Heezer spoor ook hierbij onder te brengen is wel wat ver gezocht. De Heezer spoor is van veel ouderen datum dan de uit de 17e eeuw dateerende naam Hessenwegen. Leyden heeft hier wel over gedacht als hij vaststelt, dat het vlek Hees onder Soest te noordelijk ligt om een weg bij Soestduinen, die bovendien nog naar het oosten loopt, aan een naam te kunnen helpen.

Toch is de Heezer spoor naar Hees genoemd, maar dan naar een oud Hees. In dit gebied van duin, bosch en heide heeft eertijds een uitgestrekt deel den naam Hees gedragen. Bisschop Ansfridus schonk in 1006 aan het klooster Heiligenberg o.m. „... tusschen de landgoederen Hese en Seyst XIV hoeven" 27). Deze schenking

25) Van Bemmelen, die dezen tekst niet reproduceert maar wel gebruikt, (Dl. II, pag. 819), spreekt ook van een gericht Waarschap, hetgeen kennelijk op een misverstand berust.

De Hagen ligt tusschen Monnikendam (J) en de Arnheemsche straat (20). De Swarte Campe lag ten NO van de Kamp (18).

26) Leyden verwijst naar Rootselaer, Dl. I, pag. 167, waar deze tekst vrij wordt weergegeven.

27) Rootselaer, Dl. I, pag. 127, verwijst naar Heda, pag. 107 en spreekt in beide aanhalingen van Sous, Mattheus Rerum Amorfortiarum Scriptores, 1693, haalt op pag. 9. (Chron. van Verhoeven) den tekst aan: „Praeter haec tradidi inter villas Hese & Seyst XIV mansos".

wordt bevestigd in 1050 door Bisschop Bernulphus, dan worden deze goederen in de landgoederen Hese en Zous genoemd 28). In 1325 verkoopt Adam van Lochorst aan Sweder van Abcoude het gerecht van Soest en van Heese. De begrenzing vermeldt o.m.: „Voorts tusschen de Hoerne Kamp en den ouden wech, daer de Heerschap van Leusden ende van Hese scheidt" 29). Omdat deze grens van Leusden in 1594 wordt beschreven 30), kan worden gezegd dat Heese zich nog zuidelijker dan het Zeister spoor uitstrekke 31). Ook op de kaarten door den landmeter Du Roy vervaardigd, komt Hoogh Hees voor, ongeveer waar thans Monnikenbosch op de stafkaart staat 32).

Al volgde dus de Hessenweg de Heezer spoor, de laatste naam is van veel ouderen datum. Deze weg maakt deel uit van den alouden weg, die door de Bisschoppen werd gebruikt om naar Amersvoorde en den Heiligenberg te komen 33).

Wat het geografisch gedeelte betreft, kan deze beschouwing over Oud-Amersfoort en omgeving nu worden besloten. Nog rest één punt, en daarmee wordt tevens geheel het terrein der historie betreden.

Aan Van Bemmelen, die reeds in 1760 met behulp van stukken uit het stadsarchief een — in het licht van zijn tijd bezien — voortreffelijke beschrijving van Amersfoort gaf, wordt verweten dat door zijn schuld het oud-archief van de stad is verdwenen. Deze bewering is gelanceerd in Nom. Geogr. Neerl. Dl. I, pag. 7. Leyden spreekt haar na. Ondanks dat is ze onjuist. Het oud-archief berust in het Gemeente-Archief ten stadhuijze te Amersfoort en voor zoover het notarieele stukken betreft in het Rijksarchief te Utrecht. Daar zijn de door Van Bemmelen en later ook door Rootselaer geraadpleegde stukken voor het grootste deel in originali te zien.

28) Rootselaer, Dl. I, pag. 137, naar Mattheus, pag. 189. Op pag. 190 staat daar de gift van Bernulphus omschreven: „Praeter haec tradidit in villis Zoys en Heze quatuordecim mansos". In verschillenden zin gebruikt komen Zoys en Seyst op pag. 191 voor. De hoeven lagen dus tusschen Hese en Zeist in Soest.

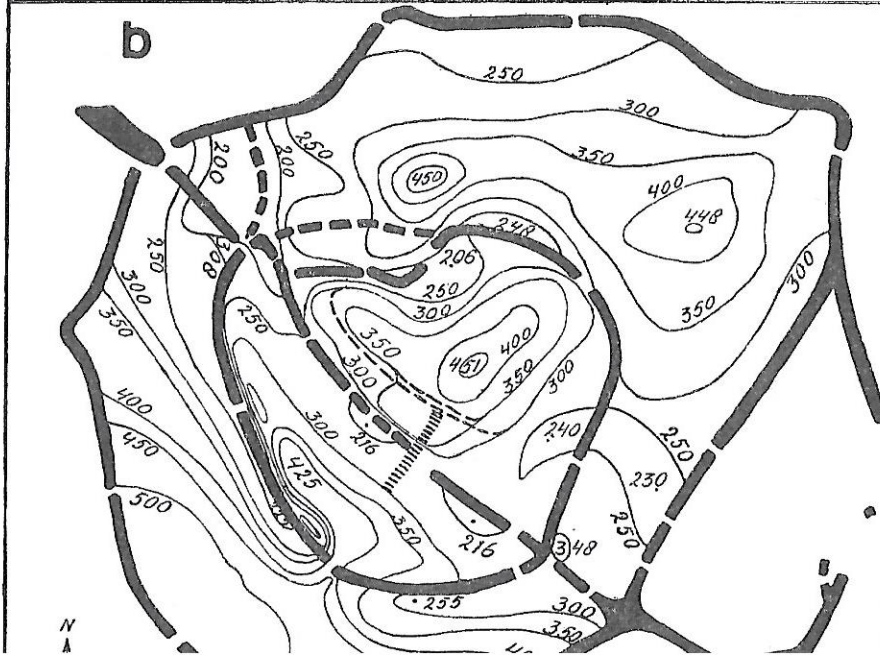
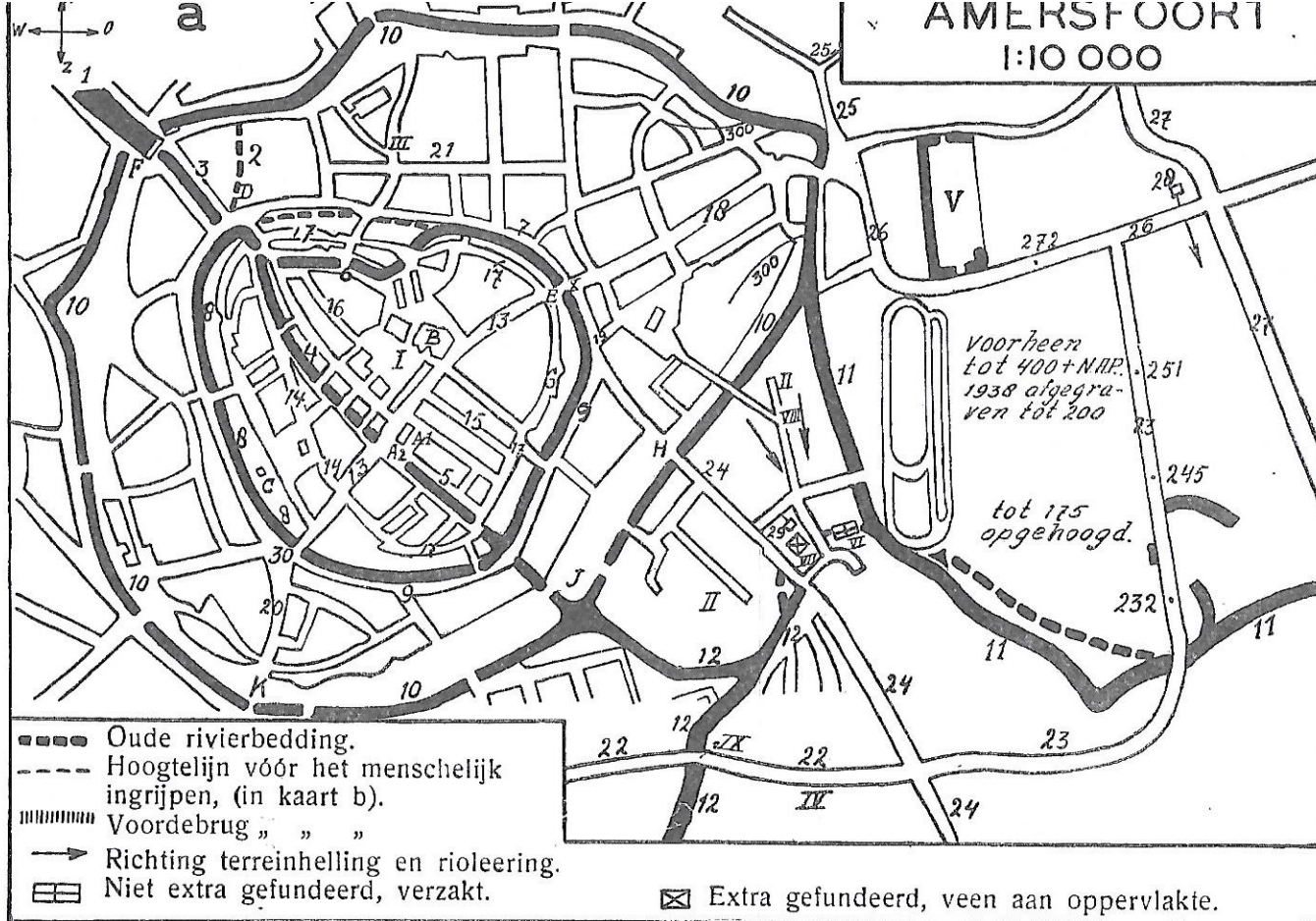
29) Rootselaer, Dl. I, pag. 505, ontleend aan het „Extract uyt het Leenregister van d'Abdy van St. Pauwels inhoudende de goederen, daer die van Lochorst met beleent syn geweest.

30) Gesch. Atlas. Marken van Utrecht, Tekst, pag. 56—57. Een kaart, betrekking hebbend op deze grenzen, berust in het Museum Flehite te Amersfoort.

31) Evenwijdig aan en ten zuiden van den Utrechtschen weg.

32) Nieuwe kaart van Den Lande van Utrecht volgens ordre van de heeren staten van welgemelden lande doen meten en in kaart brengen door Bernard Du Roy. z. j. Amsterdam.

33) Dezelfde opvatting over Heezerspoor = Hessenweg werd door Leyden in het Tijdschr. v. Econ. Geogr., 1939, pag. 246 verdedigd.

TOELICHTING

Akkeren en Kampen	II	Plompotorenpoort	G
Arnhemse straat	20	Randenbroek	IV
Barneveldsche beek	11	Randenbroekerweg	23
Beken „De”	10	Rijschool (oude)	VI
Bisschopsweg	22	School v. Res. Off. d.	
Bloemendal	III	Cavalerie. S.R.O.C.	VII
Eem	1	Slijkpoort	K
Eem (oude)	2	Spui	3
Havik	6	St. Aagtenklooster	D
Heiligenberger beek	12	St. Andriespoort	
Heiligenberger weg	24	(Tryfjesp.)	H
Heilige Geest Kerk	A1	St. Jans- (Johans)	
Hof	I	-straat	19
Hooge weg	26	St. Joriskerk	B
Hospitaal militair	V	Stoovestraat	15
Huis a/d Hooge weg	28	Swynenvoird?	
Kamp	18	volgens Leyden:	IX
Kampen en Akkeren	II	„ Regelink:	X
Kamperbinnenpoort	E	Teut	21
Koppelpoort	F	Tryfjespoort	H
Korte Gracht	5	Varkensmarkt	30
Lage weg	25	Vijver	16
Lange Gracht	4	Vischmarkt	A2
Lange straat	13	Westsingel	8
Liniedijk	27	Weverssingel	7